

“Bir yanda pis peynir, bir yanda okula gidemeyecek çocuklar...”

“Dirty cheese vs. children who can not go to schoolyard”

Burcu NAMAL^a

Bir dönem gıda denetçiliği yapmış biri olarak TJOB’ungeçen sayısındaki “Bugün Günlerden Şeyhmuş”(1) yazısını okurken denetimler esnasında defalarca yaşadığım arada kalmışlık hissini görür görmez tanıdım.

Bunun gibi pek çok durumda idealist bir tutumla görevini icra etmeye çalışan gıda denetçisi, yoksulluk ve imkânsızlıklar içinde üretim yapmaya çalışan gıda sektörü çalışanlarıyla yüzyüze geldiğinde ve çözümlerin tükendiği durumlarda, alacağı herhangi bir kararın ne gibi dolaylı sonuçlar yaratabileceğini düşünmek zorunda kalmaktadır. Genellikle bu sonuçlar çözümü güç etik ikilemlere yol açar. Denetçi bu tür ikilemlerle sık karşılaştığında kimi zaman kendini mesleğine yabancılaşmış bulur. Bu yazıda da denetçi, mesleğinin gereklerini yerine getirmekte oldukça titiz davranan, denetlemeye gittiği işletmeye üretim koşullarını düzeltmek konusunda yardımcı olmaya çalışan, idealist tutuma sahip bir kişi olarak anlatılmıştır.

Denetim için gittiği peynir üretim işletmesinde üretim koşullarının oldukça kötü ve mevzuata aykırı olduğunu gören denetçi, etrafı iyice temizlese bile yönetmelikteki şartları yerine getirebilmek için yeterli paraya sahip olmayan üreticinin işletmesini kapatmaya niyetlenmiştir. Ancak işletmecinin, bu işyerinin geliri sayesinde kardeşinin çocukları da dahil, 15 kişinin geçimini sağlamaya çalıştığını detaylıca anlatarak okumakta olan çocuklarının ve yeğenlerinin okul başarısına umut bağladığını dile getirmesi üzerine, kişisel tarihinde izler bırakan bir olayı hatırlamıştır.

İlkokulda asla yenemediği rakibi Şeyhmuş’u, yani içinde bulunduğu fırsat eşitsizliğine rağmen derslerde kendisinden hep daha iyi olmayı başaran, ancak ekonomik sebeplerle okuldan ayrılmak zorunda kalmış olan arkadaşını o işletmenin kapanmasıyla okul hayatlarından olacak kimisi hâlihazırda orada bulunan çocuklarla özdeşleştirmiştir.

Öyküde, özellikle denetimin yapıldığı ortamda ilkokul arkadaşının ona “kara gözlerini dikerek” baktığı, kendisine onu kötü dualarıyla okulundan ve geleceğinden ettiği için hesap sorduğu ve yaşam karşısındaki bu yenilginin nasıl haksız ve ahlaksızca olduğunu hatırlattığı bölümde, bu işletmeyle ilgili yapması gerekeni ertelemesinin duygusal altyapısına dair bir ipucu vermektedir.

Bu metni/anlatıyı, insanların ahlaki karar verme motivasyonlarını sorgulayan ünlü “tramvay ikilemi” ile bir analogi kurarak okuyalım. Tramvay ikileminin kurgulanışında iki ayrı durum sorgulanmaktadır: kontrolden çıkmış bir trenin yolu üzerindeki bir üstgeçitte hem doludizgin gelen treni hem de az sonra bu trenin felaketinden kaçamayacak olan beş kişiyi görebilen bir konumdayız. İlk durumda elimizde trenin yönünü değiştirebilmemizi sağlayacak makasın kumandası var. Ancak eğer trenin yönünü değiştirecek olursak bu yeni istikamette rayların üzerinde duran bir kişinin ölümüne sebep olarak diğer beş kişinin hayatını kurtarabileceğiz. İkinci durumda ise bizimle birlikte köprünün üzerinde duran, tramvayın önüne çıktığında ya da düştüğünde tramvayı durdurabilecek kadar şişman yabancı bir adam var ve eğer onu aşağı itersek az ilerde gördüğümüz beş kişiyi kurtarabileceğiz (2). İnsanların çoğu ilk durumda daha çok kişinin hayatını kurtarmak amacıyla makası çevireceklerini beyan ederken şişman adamı aşağı itmenin doğru olmayacağını düşündüklerini belirtiyorlar. Her iki durumda da beş kişinin hayatına karşılık bir kişinin hayatını harcamak söz konusuysa bu iki durumun farklı oranlarda kabul görme sebebinin araştırılan Greene’e göre birinci durumda hayatını kaybedecek kişi ile kişisel ve fiziksel

^aAnkara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Ana Bilim Dalı, Ankara ✉ burcuernamal@gmail.com

Gönderim Tarihi: 14.08.2018 • Kabul Tarihi: 16.08.2018

bir temas kurmuyorken ikincisinde birebir ilişki içine girmiş oluruz ve bu durumda duygularımız ilk duruma göre sürece daha çok dahil olur (3).

Bu hikâyede pis peynirden koruyacağımız çocukları ve insanları temsil eden beş kişiyi kurtarmak için aşağı iteceğimiz şişman adam, imkânsızlıklar içinde okumaya çalışan çocukların eğitim haklarını temsil etmektedir. Dahası bahsettiğimiz şablondan farklı olarak şişman adam denetçiye o kadar da yabancı biri değildir. Bu adamın denetçinin zihninde bir ismi bile vardır: Şeyhmus. Çok eski hukuku olan, mahcubiyet duyulan eski bir dosttur Şeyhmus. Kıvrıcık saçları ve kara gözleri ile en somut, en tanıdık haliyle orada durmaktadır. Denetçi, tramvayı durdurmak için şişman adamı aşağı itememiştir. Denetçinin tercihindeki duygusal motivasyon net bir biçimde görülmektedir.

Çalışmasında felsefi değil psikolojik bir tespit yaptığını ve ahlaken neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair bir fikir beyan etmediğini belirten Greene'e göre şişman adamı köprüden aşağı atmamak gibi bir tercih deontolojik ve duyguların daha çok dahil olduğu bir tercihtir. Makası kullanarak trenin yönünü çevirme tercihi ise sonuçsalıcı, faydacı ve kontrollü bir bilişsel sürecin eseridir (3).

Oysa Kant'ın, ahlaki davranışları duygusal motif ve sonuçlarından bağımsız bir şekilde ele alarak kurduğu deontolojik felsefeye göre davranışlar yalnızca ödev oldukları için yapıldığında ahlaki olur. Kant, ahlaki duygusal saiklerden ve eylemin sonuçlarından bağımsız olarak değerlendirerek, salt rasyonel bir etik geliştirmeye çalışmıştır (4). Aslında felsefe tarihi boyunca Platon ve Descartes gibi pek çok filozof da, duyguların berrak bir akıl yürütmenin önünde engel teşkil ettiğini ve rasyonel karar alma sürecinde olumsuz bir rol oynadığını ileri sürmüşlerdir (5). Ancak son zamanlarda yapılan klinik araştırmalar duyguların rasyonel karar alma sürecindeki rolünün oldukça önemli ve olumlu olduğunu ortaya çıkarmış (5), felsefe alanında da bu teori kendisine yer bulmuştur (6).

Bu vakada "öteki" ile kurulan ilişkinin temas noktası olan ve denetçinin duygularını ve kararını etkileyen kişisel bir anı, onun "ödev"ini yorumlayış biçimini ve "ödev"iyle olan ilişkisini önemli ölçüde belirlemiştir. Sonuç olarak ödevin mutlaklığı sorgulanır hale gelmiştir.

Bunun yanında denetçinin içinde bulunduğu durum gereği alabileceği her iki karara dair sonuçları aynı ölçüde sağlıklı değerlendiremediğini belirtmek gerekir. Zira bu denklemde bir tarafta etten kemikten "okula gidemeyen çocuklar" bulunurken, diğer tarafta tünelin ucunda sağlıklı koşullarda üretilen gıdayı tüketmekten ötürü hastalanacak olan çocukları "pis peynir" kavramı perdelemektedir. "Mutlu son" ile biten bu öykü, henüz tamamlanmış sayılamaz. Örneğin ertesi hafta Alo 174 Gıda Hattına düşecek zehirlenme şikayetlerinden bu işletmenin piyasaya sürdüğü peynirler pekâlâ sorumlu olabilir ve bunun sonucunda pek çok çocuk zarar görebilir. Fakat bir ihtimal daha var: belki de kimse zarar görmez. İşte bu ihtimal denetçinin görevi icabı yapması gerekeni ertelemesine imkân vermiştir.

Bazı teorisyenlere göre mantık kurallarıyla ve ihtimal hesaplarıyla örtüşmeyen kararlar genel olarak bilişsel yanıltsamadan kaynaklanmaktadır. Buna karşılık karar verme sürecindeki sezgisel yaklaşımlara hak ettiği değeri vermek gerektiğini söyleyen teorisyenler de mevcuttur (5).

Toplumsal sonuçları olan bu gibi durumlarda eylemlerimizin altında yatan genel ilkenin evrenselleştirilebilir olup olmadığını da sorgulamak yerinde olacaktır. "X eylemini yaptım, çünkü herkes bu eylemi yapsaydı iyi olurdu" (7) formülünü uyarladığımızda "kapatmam gereken işletmeyi kapatmamayı tercih ettim çünkü tüm denetçiler böyle yapsa iyi olurdu" demiş oluyoruz ki bunun deontolojik olarak kabul edilebilir olduğunu söyleyemeyiz.

Hikâyeye bakışımızı değiştirecek bir perspektif kazanmak adına önceki okumamızın duygusal yükünü hafifletip, denetçinin görevini/ödevini, "gerektiğinde makası kullanmak ve insanları tramvayın altında kalmaktan kurtarmak" olarak belirleyelim. Bu durumda vakayı denetçinin geçmişinde kalmış etkili bir anının ödev bilincinin önüne geçmesi olarak okuyabilir, denetçiyi görevini yapmamakla suçlayabiliriz. Çünkü beş kişi için feda edilecek

olan diğer yoldaki bir kişinin orada bulunmaması gerekmektedir. Ve o kişinin orada olmasında denetçinin bir sorumluluğu yoktur, oysa bu beş kişinin hayatı üzerinde denetçinin bir sorumluluğu vardır.

Bu noktada şu soruları sormalıyız: Kant'ın savına uygun olarak kararlarımızı tümüyle deneyimlerimizden ve bu deneyimlerin duygularımız üzerinde bıraktığı etkiden bağımsız biçimde verebilir miyiz? Eğer veremiyorsak bu ahlaken yanlış karar verdiğimiz anlamına mı gelmektedir? Bu iki soruya da şahsen olumsuz cevap vermek isterim.

Bu sorular çerçevesinde Kant'ın ahlak anlayışında aklın işlev ve özelliğine değinmek yerinde olacaktır. Kant, aklın özerkliğine dayandırdığı özgün bir özgürlük anlayışı oluşturmaktadır. Ahlakiliğin gerçekleşmesi için yegâne kaynak olması gereken akıl, yine kendi ürünü olan ahlak yasasının emrine uyduğu zaman iradi özgürlük gerçekleşmektedir. Ancak Kant'ın bahsettiği akıl, deneyimden arındırılmış, göreceli olmayan, evrensel bir ahlakın mümkün olduğuna işaret etmekle birlikte, içerikten yoksun bir biçimciliği ve katı bir norm anlayışını doğurmaktadır (8).

Tam da bu noktada Kant'ın, insanı özne-nesne olarak ikiye bölerek anlamaya çalışması ve ikisi arasındaki etkileşimi gözardı etmesi Hegel'in eleştirilerini ve çok daha sonra ortaya çıkan eleştirel teoriyi akla getirmektedir. Hegel, akıl yoluyla kavranılan salt ahlak yasası tarafından harekete geçirilen insan kavrayışını gerçekçi bulmamaktadır. Zira Kant, kişisel çıkarlarla toplumsal değerler arasında bir bağ kurmaya çalışmamasına karşın Hegel, etik anlayışını çıkarlar ve değerler arasında kurulabilecek bir birliktelik üzerine bina etmektedir (8). Hegel özgürlük düşüncesini soyut bir ortamda bırakmamış, gerçek özgürlüğün toplumsal ilişkiler içinde varolacağını savunmuştur. Hegel'e göre toplum içinde özgürlük, toplumun rasyonel olarak düzenlenmesiyle sağlanmaktadır (8). Bauman'ın Levinas'a atıfla belirttiği gibi toplum içinde ahlaki sorumluluğun boğucu sınırsızlığı ve koşulsuzluğu, ısrarla bir şey yapmak gerektiğini söyleyen, fakat bunun ne olduğunu açıkça belirtmeyi reddeden etik talebin zehirli suskunluğu sürdürülemez. Ahlak fikri toplum içinde sosyal adalet şeklinde cisimleşmelidir (9).

Bu durumda denetçinin “pis peynir” adı altında sağlık tehdidi yaşayacak insanlar ve “eğitim hayatı bitecek çocuklar” arasında kalması sistemin ve toplumun rasyonel olarak düzenlenmeyişinin ve sosyal adaletsizliğin bir tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Burada sorulacak soru, denetçinin bu tercihinin ahlaki olup olmamasından ziyade, denetçinin “bu tercihi yapmak zorunda kalmasının ahlaki olup olmadığı”dır. Rasyonel olarak düzenlenmiş bir toplumda ve sistemde çocukların eğitim hakları, yine içinde çocukların da bulunduğu toplumun sağlığını tehlikeye atacak uygulamalara göz yumarak elde edilmemelidir.

Elbette “böyle bir sistemde denetçinin ahlaki bir konumu yoktur” diyerek ahlaki sorumluluğu ütopyaların gerçekleşeceği güzel günlere ertelemek doğru değildir. Ancak bu vakayı harcanan değer ve korunan değer karşılaştırmasından uzaklaştırarak, denetçinin söz konusu tercihi yapmak zorunda kalmasının etik olup olmaması üzerinden tartışmak, denetçinin yaşadığı mesleki yabancılaşmayı görmemize de olanak sağlayabilir.

Çalışma koşulları üzerine yapılan bir araştırmaya göre hedefe odaklanmak ve yapılan işin olumlu sonuçlarını net bir biçimde görebilmek, çalışma motivasyonunu artıran bir faktör olup, Yetmar ve Eastman'a göre mesleki tatmin ve motivasyonun etik kararlar almak üzerinde olumlu bir etkisi vardır (10,11).

Denetçinin işini yaparken genel olarak giyindiği yapıcı ve olumlu tutum bu vakada karşılıksız kalmıştır. İdealist bir yaklaşımla hayata geçirdiği mesleğinin gereklerini yapmak o an için anlamsızlaşmıştır. Bu anlamsızlık duygusunu yaşayan çalışanlar, genellikle bu öyküdeki gibi imkansız oldurmaya çalışan, kendilerini işlerine adanmış şevkli bireyler arasından çıkarlar.(12). “*Hem üç ay dediğin nedir ki? Bugün gelmemiş olsam belki de bu imalathaneye bu yıl hiç uğramayacaktım.*”diyerek kendini avuttuğu bölümde denetçinin içinde bulunduğu durumla bir pazarlığa giriştiğini ve işletme sahibini korkutmuş olmayı da kâr sayarak sonuçta değiştirebileceğine inandığı asgari koşullara razı olduğunu, hatta ilk etapta gözüne kabul edilemez gelen pek çok unsuru kabullendiğini görüyoruz.

Yaptığı iş ile kendini ifade edememesi, işin kendi gerçekliğiyle uyuşmaması, çalışanın (denetçinin) işine yabancılaşmasının nedenleri arasındadır (13). Bununla uyumlu olarak metnin sonunda denetçinin kendisini küllkedisinin peri annesi gibi hissetmesi, çocukların onu velinimetleri gibi gördüklerini düşünmesi ve çocuklara lütfkâr bir iyilik yaptığıını ironik bir şekilde ifade etmesi mesleki anlamsızlık duygusunun beraberinde gelen ve “şevk”in yerini alan “alaycılık” olarak da yorumlanabilir. Ancak bu, içgörüsü ve duyarlılığı olan her insanın yapacağı gibi denetçinin tamamen kendine yönelttiği bir alaycılıktır ve mesleki yabancılaşmanın bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

İnsanların sağlığını korumak üzere görev yapan denetçiler, bu hikayedeki gibi etik ikilemlerle mesleklerine yabancılaşmadan, şişman adamı aşağı itmek gibi duygusal yükü ağır seçimler yapmak zorunda kalmadan, makası çevirme görevini ifa edebilmelidir. Umulur ki sosyal adaletsizliğin giderildiği zamanlarda, trenin değiştirilen yolu üzerinde kimse bulunmaz.

KAYNAKÇA

1. Yalın NY, Koşan LS. Today is Şeyhmus. Turkish Journal of Bioethics. 2017;4(4):186-188.
2. Greene JD. Dual-process morality and the personal/impersonal distinction: a reply to McGuire, Langdon, Coltheart, and Mackenzie. Journal of Experimental Social Psychology 2009;45(3):581-584.
3. Greene JD, Sommerville RB, Nystrom LE, Darley JM, Cohen JD. An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. Science Dergisi. 14 Eylül 2001;(293):2105-2108.
4. Duran MS. Kant'ın ödev ahlakı üzerine. Temaşa. Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi. 2017;(6):57-84.
5. Markič O. Rationality and emotions in decision making. Interdisciplinary Description of Complex Systems: INDECS 7.2 (2009):54-64.
6. Sousa DR. The rationality of emotion. MIT Press: 1987.
7. Elster J. Rationality, emotions, and social norms. Synthese. 98.1;(1994):21-49.
8. Bezci B. Kant ve Hegel'in felsefesinde etik anlayışı. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi. 5.9;(2005):48-61.
9. Bauman Z. Etiğin tüketiciler dünyasında bir şansı var mı?. De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.: 2010. s. 43.
10. Gällstedt M. Working conditions in projects: perceptions of stress and motivation among project team members and project managers. International Journal of Project Management. 2003;21(6):449-455.
11. Yetmar SA, Eastman KK. Tax practitioners' ethical sensitivity: a model and empirical examination. Journal of Business Ethics. 2000;26(4):271-288.
12. Meral U, Çobanoğlu F. İlköğretim denetmenlerinin tükenmişlik düzeyleri ve nedenleri. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 29.29;(2011):125-136.
13. Kaya U, Serçeoğlu N. Duygu işçilerinde işe yabancılaşma: hizmet sektöründe bir araştırma. Çalışma ve Toplum. 36.1;(2013).